

PUTOVÁNÍ ZA BETLÉMY

ČESKÉ REPUBLIKY

MILAN ZÁBRANSKÝ A JAN RODA
S KOLEKTIVEM

A detailed nativity scene featuring several figures and animals. In the center, a man in a red robe kneels before a stone structure. To his right, a man in a gold and red robe stands holding a gift. On the left, a man in a yellow robe kneels in prayer. A white sheep is in the foreground, and a spotted dog is on the left. The background shows a stone building and a tree.

PUTOVÁNÍ ZA BETLÉMY

MILAN ZÁBRANSKÝ A JAN RODA S KOLEKTIVEM

GRADA PUBLISHING

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Putování za betlémy České republiky

Milan Záborský, Jan Roda a kolektiv autorů

Vydala Grada Publishing, a.s.,
U Průhonu 22, Praha 7
info@grada.cz, www.grada.cz,
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
jako svou 5723. publikaci

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE

Texty Milan Záborský, Jan Roda a Petra Červinková, Blanka Čuhelová, Silva Dušková, Alena Figarová, Petra Jahnová, Bohunka Krámská, Ester Sadivová, Jarmila Süssová, Romana Trešlová, Jana Voleská, Alexandra Zvonařová, Bohumír Andrlé, Jan Drahoňovský, Viktor Dvořák, Vladimír Homolka, Antonín Žamberský

Fotografie autoři příslušných textů nebo jsou jména autorů fotografií uvedena u jednotlivých obrázků

Překlad resumé M. A. Bára Valentová

Návrh obálky, sazba MgA. Radek Krédl

Odovědná redaktorka Ing. Jana Minářová

Počet stran 200
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2014
Cover Design © Radek Krédl, 2014

Tento projekt se uskutečnil za finanční podpory Ministerstva kultury České republiky.

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

ISBN 978-80-247-5063-7

ISBN 978-80-247-9600-0 (PDF)

ISBN 978-80-247-9601-7 (epub)

Obsah

Úvodem 7

Než začnete číst 8

Narození Krista v umění 9

Poznatky o postavení prvních jeslí v Čechách 14

Rozšíření zvyku stavění jeslí 17

Zlatá léta betlemářství v naší zemi 20

Řezbářské dílny 23

Současnost naší betlemářské tvorby 29

Výstavy betlémů na našem území 31

Česká betlemářská literatura 33

Duchovní význam betlémů 36

Betlémy mimopražské 37

Betlémy pražské 157

Jmenný rejstřík 196

Místní rejstřík 198

Seznam literatury 200

Úvodem

Oslava Vánoc je pro většinu z nás krásným svátkem, spojeným též s podmanivým kouzlem rozzářeného vánočního stromku a někdy i postaveným betlémem. Pro ty čtenáře, kteří v čase Vánoc rádi postojí před jesličkami v kostele, nebo navštíví vánoční výstavu, je právě určena tato knížka. Připravili ji autoři, kteří mají betlemářství rádi, v tomto oboru jako badatelé pracují, jesličky ochraňují a někdy i betlémy tvoří. Jsou z různých míst naší republiky, protože betlémy nalezneme ve všech regionech vlasti.

V úvodní části kniha přibližuje poslání a historii stavění betlémů. V druhé části upozorňuje na zajímavá díla, až na výjimky starší práce, která v betlemářské tvorbě vznikla. Poslední část je pak věnována pražským kostelním betlémům.

Domácích i kostelních betlémů je v naší zemi opravdu velké množství. O mnoha již bylo psáno, další čekají, že na ně bude po zásluze upozorněno. Autoři do této knížky zařadili betlémy, které jsou veřejnosti přístupné celoročně nebo alespoň v čase Vánoc. Ve vybraných kapitolách obrazně otvírají pracovníci muzejních sbírek svůj sbírkový fond jesliček a upozorňují na exponáty, které bývají vystavovány.

Kniha „Putování za betlémy“ není encyklopedií českých betlémů, ale malým průvodcem po některých betlémech, o kterých nebylo mnoho napsáno. Poznání těchto betlémů by mělo čtenáře seznámit s jejich lidovými či profesionálními tvůrci a nejednou i se záměrem, s nímž k tvorbě přistupovali.

Ten, kdo se rozhodne zhlédnout některý popsaný betlém, bude si muset ještě ověřit jeho momentální dostupnost. V kostelích bývají betlémy přístupné před a po skončení bohoslužeb, jejichž doba konání je proměnná. I muzea a výstavní síně mívají rozličnou otevírací dobu, navíc exponáty v muzeích bývají obměňovány.

Naše poděkování patří všem, kteří nám pomohli a přispěli k této knize a to jak napsáním příslušných kapitol, poskytnutím informací nebo svolením k publikování fotografií. Autoři by chtěli vzdát hold známým i neznámým tvůrcům i opatrovatelům betlémů, kteří se zasloužili o to, že uvedená díla můžeme ještě spatřit a podělit se se čtenáři se svou láskou k betlémům.

Za kolektiv autorů Milan Zábranský a Jan Roda s kolektivem

Než začnete číst

Milan Záborský

Chcete-li se v knize dobře orientovat, věnujte pár minut přečtení těchto informací. Kniha má tři části: úvodní část věnující se historii betlémů ve světě a u nás, část věnovanou jednotlivým oblastem a místům s betlémy mimo Prahu a třetí pojednává o důležitých kostelních betlémech v Praze. V závěru knihy jsou pak místní a jmenný rejstřík a seznam literatury.

V kapitole Česká betlemářská literatura najdete přehled vydaných knih a publikací. Odkazy na jednotlivé zdroje jsou v textu uvedeny jako čísla v hranatých závorkách. Vedle toho jsou některé většinou novinové a časopisecké zdroje použité pouze jednou, přímo uvedeny v textu jednotlivých kapitol nebo v Pramenech za kapitolou.

Pokud jde o používání slov betlém a jesle, jsou v dnešní češtině pokládána za synonyma. Jejich užití se však liší v jednotlivých oblastech a také v některých ustálených spojeních. Tak např. se mluví o „Třebchovickém betlému“ ale o „Kryzových jesličkách“. Původ obou slov je nám jasný – jesle jako místo, kam bylo dítě – Ježíš uloženo, se objevuje už v Lukášově evangeliu a posléze se začalo používat pro celou scénu. Tak je tomu i v jiných jazycích – die Krippe v němčině, Crèche ve francouzštině, Crib v angličtině (i když americká angličtina častěji používá Creche) apod. Místo narození – Betlém pro zobrazení scény Narození užíváme, pokud je nám známo, my, Slováci, (Betlehem) a Španělé (Belen).

Pro ty, kdo se betlemářskou tematikou nezabývají, připojujeme malý slovníček pojmů, které můžete nalézt v textu:

anděl budič nebo zvěstovatel – anděl budící spící pastýře, které posílá k jeslím.

anděl Gloria nebo Slávy – anděl umístěný nad místo narození Ježíše.

dálina – nakreslené pozadí betléma s oblohou a krajinou.

darák, daráček, darovník – postava nesoucí Ježíškovi nějaký dárek.

diviš – postava stojící většinou blízko jeslí, divící se se zdviženýma rukama. V provenzálských betlémech mají podobnou postavu se zdviženýma rukama, která se jmenuje „lou ravi“ (udivený, nebo blázen).

hromniční betlém – zobrazení scény svátku „Uvedení Páně do chrámu“ – v křesťanském kalendáři 2. února na Hromnice. Sv. Simeon drží Jezulátko před velebnězem, sv. Josef se dvěma holoubky, P. Marie a sv. Anna jako svědek. U nás jen zřídka v Ústí nad Orlicí.

chlebáček – plochá figurka vytačená z formy z masy podobné těstu (viz Příbramsko)

forhaňka, okolek, bordura – malovaný papírový nebo textilní pás zakrývající prostor pod betlémem.

lančoft, lončoft – část krajiny (silueta pozadí) bez oblohy, stavící se před dálinu.

mluvící páska – stuha s nápisem, kterou drží anděl Gloria nad betlémem.

postní betlém – plastické zobrazení scén ze závěru Kristova života (od zatýkání Krista přes jeho Ukřižování až po Zmrtvýchvstání). U nás jen zřídka v Ústí nad Orlicí, ale běžné v německy mluvících zemích.

tříkrálový betlém – staví se většinou 6. ledna, kdy se vymění adorující pastýři a daráci za Tři krále s jejich průvodem.

Narození Krista v umění

Milan Záborský

Narození Ježíše Krista a jeho život patří bezesporu k nejdůležitějším událostem v dějinách světa. Vždyť náboženství, k jehož založení dal podnět, je dnes nejrozšířenějším na světě. I muslimové ho uznávají za jednoho ze čtyř velkých proroků. Uvádí se, že křesťanství vyznávají asi dvě miliardy lidí a další miliardy patří k tzv. „kulturním křesťanům“ tj. těm lidem, kteří jsou třeba i ateisty, ale drží se některých tradic křesťanství, například slavení Vánoc. Křesťanství výrazně ovlivnilo západní civilizaci a pochopitelně mělo i obrovský vliv na umění.

Církvi oficiálně uznané vyprávění o narození Krista je velmi stručné a nalezneme ho v Novém zákoně jen v evangeliích sv. Lukáše, kde se píše o Zvěstování a Narození a sv. Matouše, které popisuje příjezd a Klanění mudrců z východu. K dalším neoficiálním zdrojům patří novozákonní apokryfy – Pseudo-Matoušovo a Pseudo-Jakubovo evangelium, středověká literatura (např. české Kniehy o Božiem narození o Božie mladosti), případně různá popsána vidění jako např. sv. Brigity Švédské (1370) nebo Terezie Neumannové (okolo 1930).

V počátcích křesťanského umění se odráží tehdejší vývoj teologického myšlení, se kterým je jakékoliv zobrazení úzce spjato. V době pronásledování křesťanů to jsou fresky v katakombách, které byly pojímány symbolicky, aby se vyhnuly všemu, co by mohlo připomínat modly či jejich kult. Nejstarší vyobrazení Narození je freska z katakomb svaté Priscilly datované do první poloviny třetího století. Znázorňuje Pannu s dítětem a postavu, která ukazuje hvězdu v horní části výjevu. Jde pravděpodobně o proroka Bileáma, neboť podle jeho proroctví je hvězda předobrazem samotného Krista („Vyjde hvězda z Jakuba, povstane žezlo z Izraele...“ (Nu 24,17)).

Klanění mudrců, kresba v římských katakombách 3. st, Vatikánská muzea

Druhá freska z téže doby představuje Klanění mudrců. Tři postavy, které přinášejí své dary, se blíží k Matce Boží, která na svých kolenou drží Dítě. Ústřední myšlenkou tohoto vyobrazení je, že se všechny národy přicházejí poklonit Božímu Synu. Táž jednoduchost je charakteristická i pro styl zdobení sarkofágů, kamenných schránek na rakve nebo těla.

Později se výjev Narození obohatil o různé detaily (volek a oslík, jesle ve tvaru oltáře či hrobky, svatý Josef se zamyšleným výrazem, andělé, pastýři...), které odrážejí vyprávění z evangelií či apokryfů. Nejde tu jen o zdobné či malebné prvky, ale o rysy

dokreslující ústřední scénu a naznačující další aspekty tajemství Narození. Až do 3. st. nebyl ustálen počet mudrců – králů a na vyobrazeních jejich počet býval od 3 až do 12. Teprve církevní učitel Órigenés ve 3. století usoudil podle počtu darů na tři mudrce.

Prvním vyobrazením Spasitelova narození byla podle tradice freska, kterou si objednal sám císař Konstantin a která se nacházela v bazilice Narození Páně v Betlémě, kterou nechala ve 4. st. postavit císařovna Helena. Pod ní se nachází jeskyně, dlouhá asi 12 m a široká 3 m, kde místo narození Ježíše je označeno čtrnáctícípou stříbrnou hvězdou a latinským nápisem: *Hic de virgine Maria Jesus Christus natus est*.

Po roce 313, kdy přestává být křesťanství výnosem Milánského ediktu pronásledováno, dostává se ranné křesťanské umění do chrámů nejčastěji na stěny jako mozaika. Scény týkající se Narození jsou asi nejznámější mozaiky v bazilice Santa Maria Maggiore v Římě nazývané také bazilika Panny Marie Sněžné. V této nejkrásnější a největší bazilice z 5. století jsou v pásu zachyceny scény ze života P. Marie: Zvěstování, Narození, Klanění Tří králů, Obětování v chrámě. V relikviáři jsou zde uchovávána údajná prkénka z Ježíškových jesliček, ale jak píše P. Procházka [29] „jezuita Grisar podrobil relikvii přísnému vědeckému studiu a jeho vývody se do jisté míry rozcházejí se zbožnou tradicí.“

Klanění tří králů, Ravenna San Apollinare Nuovo 6. st

Také v italské Ravenně v bazilice Sant' Apollinare Nuovo jsou nádherné mozaiky ze života Krista v byzantském stylu z poloviny 6. století. V pozdější době se objevují na stěnách kamenné reliéfy jako např. ve 12.st.v kostele San Zeno ve Veroně.

U nás se první zobrazení Narození Páně zachovalo jako freska z roku 1134 v rotundě sv. Kateřiny v přemyslovském hradu ve Znojmě. Další známé jsou deskové malby Mistra Vyšebrodského (okolo roku 1350) a Třeboňského (1380–1390) oltáře. Desky z těchto oltářů namalované v gotickém, tzv. krásném slohu, jsou v majetku NG v Praze.

Ve světovém umění existuje nespočet obrazů na toto téma a skoro každý velký malíř středověku se tomuto tématu více či méně věnoval. Obrazy s náměty týkající se Kristova

narození od světově proslulých malířů můžeme nalézt všech světových galeriích. Tak např. v madridském Pradu je obraz Hieronyma Bosche *Klanění Tří králů*, plný tajné symboliky nebo El Grecovo *Klanění pastýřů*, v pařížském Louvru Rafaelova a Rembrandtova *Svatá rodina* nebo Rubensovo *Klanění Tří králů*, v Londýnské NG najdete *Mystické Narození* Sandra Boticelliho či *Klanění pastýřů* Nicolase Poussina z 18. st. a nespočet dalších.

Zajímavé je, jak tvůrci měnili prostředí a místo Narození, i když šlo stále o stejné město Betlém. Na pravoslavných východních zobrazeních to bývá jeskyně, což odpovídá apokryfnímu „Pseudo-Jakubovu evangeliu“. Také v „Pseudo-Matoušově evangeliu“ porodí Panna Maria v jeskyni, ale pak se odebere do chléva, kde uloží dítě do jeslí. Středověké zobrazení Narození bývá nejčastěji umisťováno pod různé přístřešky s děravou střechou, které odpovídají chudým dobovým obydlím. V 15. století to bývá romantická zřícenina hradu, chrámu nebo synagogy, odkazující na zboření starých náboženství a nástup nového Kristova království. Jesličky, v nichž novorozenec spočívá, mívají různý tvar a formu od dřevěných krmelců přes kamenný oltář, koryto až po thumbu, naznačující jeho budoucí osud. Všechna tato zobrazení bývají použita také v betlémech.

Obvyklou součástí Narození bývají zvířata osel a vůl nebo alespoň jejich hlavy, i když v žádném evangeliu se o nich nemluví. Jejich přítomnost bývá vykládána jako symbolické zobrazení Izajášova proroctví (1, 3) (okolo 700 let před Kr.), v němž se praví: „Vůl zná hospodáře svého a osel jesle pánů svých; Izrael nezná, lid můj nesrozumívá“ (překlad: Bible Kralická).

Nejstarší známé sochařské zpracování *Klanění Tří králů* pro baziliku Santa Maria Maggiore vytvořil v roce 1288 italský sochař a architekt Arnolfo di Cambio (1245–1302). Postavy Tří králů, sv. Josefa hlavy osla a vola spolu s pozdější kopíí sedící P. Marie s Ježíškem v náručí se v kostele o Vánocích dodnes vystavují, i když jsou pochybnosti, zda jde o původní soubor.

Arnolfo di Cambio: *Klanění Tří králů*, Řím 1288

Za počátek stavění betlémů se všeobecně považuje událost z roku 1223 v italském Grecciu. Mnich a zakladatel žebračského řádu františkánů sv. František z Assisi (1182–1226) postavil zde jesle a osla s volem a nechal sloužit mši, při které předčítal z Lukášova evangelia. Mnozí badatelé radí tuto událost spíše mezi legendy a za skutečný vznik betlémů berou jako vyvrcholení dramaturgie liturgických veršů zpívaných střídavě sborem a knězem nebo dvěma sbory tzv. antifony, která se objevují od 5. st. při kostelních obřadech.

Giotto: Jesle v Grecciu, freska v Assisi 1280

V Lukášově evangeliu se píše o pastýřích nocujících v krajině, kterým se zjevil anděl Páně a zvěstoval jim zprávu o narození Spasitele. O jejich adoraci novorozeněti se už nic nepraví, ale je to jeden z nejčastějších námětů v umění i při stavbě betlémů. Pastýři, nejchudší a nejpohrdanější skupina tehdejšího společenství, se o této události dovídají jako první, což symbolicky připomíná, pro koho přichází Spasitel na svět. Jejich klanění a dary oveček se v umění objevují od 14. st. jako odezva hluboké spirituality a zbožnosti františkánů. Nad místem Narození nechybí aspoň jeden anděl většinou s tzv. mluvící páskou *Gloria in excelsis Deo* (Sláva na výsostech Bohu). Často to však bývá celý andělský chór a ve starých bavorských a tyrolských betléměch stojí na zemi rozsáhlá „ozbrojená“ andělská garda.

Pokud jde o hlavní postavy každého betléma, je Panna Maria prakticky vždy zobrazena jako mladá a krásná žena v šatu bílém (symbol čistoty), červeném (láska a božství) a modrém (věrnost). Nejčastěji stojí z pohledu diváka na levé tzv. evangelijní straně, odkud přicházejí i pastýři. Na starších obrazech (často pravoslavných) leží vedle dítěte, někdy sedí u jeslí nebo stojí či klečí v adorující poloze. Ve tříkrálových zobrazeních

sedí s Ježíškem na klíně před Třemi králi přicházejícími zprava. Sv. Josef míval spodní oděv žlutý a švestkově modrý plášť, což už dnes autoři většinou nedodržují. Ve dřívějších zobrazeních má podobu starého muže s holí, který stojí či sedí a podřimuje spíše v pozadí. Ve 14. st. se objevuje v roli „*Nutrior Domini*“ když pomáhá ženám s koupelí novorozence (*Narození mistra Vyšebrodského oltáře*) nebo přípravou jídla (např. *Madona Doulebská*). Od 15. st., kdy se vedly učené půtky o jeho věku a postavení, dostává aktivnější úlohu. Zobrazení odpovídá mladému muži v rozpuku sil, který je schopen a připraven ochránit rodinu. Od konce 14. st. drží v ruce svíčku nebo lucernu, což se hojně objevuje v bavorských betlémech. K jeho atributům patří tesařské náčiní, lilie, rozkvetlá hůl s holubicí. Ježíšek nejčastěji zaujímá jednu ze čtyř poloh: Zvací poloha – Ježíšek má široce roztažené paže, směřující dopředu. Dětská poloha odpovídá poloze, jakou můžeme očekávat u dítěte jeho věku. Jednu ruku má položenou na své hrudi a druhá leží vedle hlavy ve velmi pokojné spící poloze. Žehnající poloha, bývá tvůrci používána jen zřídka. Obvykle ukazuje sedícího Ježíška se zvednutou pravou rukou, vztyčeným ukazováčkem a prostředníkem, ostatní prsty jsou pokrčeny v dlaní. Zavínutá poloha. V této pozici je vidět pouze hlava z dítěte zavínutého do plenek nebo povijanu. V některých případech je dítě přikryto pouze teplou přikrývkou.

Tak, jak se měnily během dvou tisíciletí v různých částech světa jednotlivé umělecké slohy, měnilo se i zobrazení Narození a scény k tomu přináležející. Strohost oficiálních textů a málo konkrétních informací dovozovaly popustit fantazii tvůrců, profesionálů i amatérů při znázornění Ježíšova narození v malířství, sochařství i při tvorbě betlémů.

Prameny:

ROYT JAN: Slovník biblické ikonografie, Nakladatelství Karolinum (2007).

VACLÍK VLADIMÍR: [46] a [47].

Internetové zdroje – Google a Wikipedie.

Obvyklé pozice Jezulátka, foto J. a L. Ridlenovi

Poznatky o postavení prvních jeslí v Čechách

Jan Roda

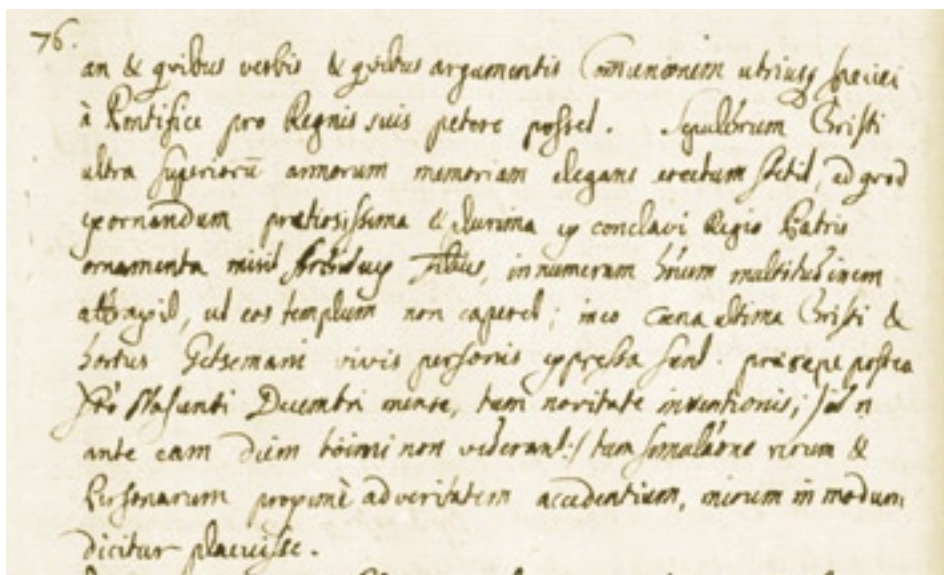
V roce 2012 uplynulo 450 let od postavení prvního betlému v Čechách. Možná, že kulaté výročí mělo být připomenuto o něco dříve či později, záleží na tom, který dochovaný záznam nalezneme a označíme za prokazatelně nejstarší. Zdá se, že badatelské úsilí nutno směřovat k písemným dokumentům, které jezuité sepsali jako každoroční litterae annuae pražské koleje a jsou uloženy jako „Historia collegii S. J. Pragensis ad S. Clementem annorum 1555–1610, 1618, 1620“ v Národní knihovně České republiky v pražském Klementinu.

Doba, ve které měly být jesle u nás poprvé postaveny, nebyla klidná. Rozhodně se jesle zrodily do času bouřlivých společenských proměn. V zemích koruny české vládl Ferdinand I. Habsburský, český král a císař. Jeho posláni bylo nelehké. Musel řešit politické spory, stejně tak, jako duchovní rozepře. Na hranicích mu stály hordy tureckých válečníků. Panovnícký absolutismus se střetl se stavovskou monarchií, katolicizmus s reformací. Náboženské poměry byly u nás chaotické. Nepřehledné byly spory a půtky mezi katolíky a utrakvisty, kteří vyznávali přijímání pod „obojí způsobou“. Mnoho zla bylo napácháno ve jménu výkladu šesté kapitoly Janova evangelia: „Kdo jí mé tělo a pije mou krev, má život věčný a já ho vzkřísím v poslední den“ (Jan 6.54). K oficiálnímu náboženství císařského dvora, katolictví, se v Čechách a na Moravě hlásilo jen 10 až 15 % obyvatelstva. Zapojení naší země do monarchie vedlo navíc k posílení užívání německého jazyka.

Do takových poměrů byl do Prahy 21. 4. 1556 uveden jezuitský řád, který měl za úkol posílit v národu katolickou víru, považovanou panovníkem za jediné pravou. Jezuité se usadili v prostoru dnešního Klementina. V těchto místech působili již od roku 1232 dominikáni, jejichž klášter byl však husity vypleněn v roce 1420. Dominikáni ještě stačili před příchodem jezuitů na konci 15. stol. klášter opravit a bývalou kapitulní síň přestavit na kostel sv. Klimenta, tedy na ten chrám, kde měly být poprvé vystaveny jesličky. Kostel však byl orientován ve směru sever – jih, tedy nesprávně. Později jezuité nazývali tento chrám „kostelem nepořádným“, užívali jej však v prvních letech působení a později přebudovali na správně orientovaný kostel sv. Salvátora. Jak je tedy z textu patrné, nemůžeme dnes s nostalgii navštívit kostel, kde byly první naše jesle stavěny. Jen komplex dnešního Klementina s kostelem sv. Salvátora nám může místo přiblížit.

V koleji Klementina zřídili jezuité gymnázium a pořádali přednášky z filozofie a teologie. Kázání byla vedena latinsky a německy, od roku 1559 i česky. Součástí názorné výuky biblických textů byly mimo jiné i liturgické hry. Ty bezpochyby předcházely zvyku stavění betlému. V dochovaných písemnostech jsou doloženy hry jak k oslavě Velikonoc, ale i Vánoc. Ve vánočních hrách pak bylo užíváno kolébky. Rozeznat zpětně, kdy se od liturgických her oddělil obyčej stavět scénu betlémského Narození, je obtížné. Jezuité dosti podrobně zaznamenávali, jak probíhal církevní rok i jaký byl život uvnitř řádu. Jejich záznamy však měly jiné poslání, než zaznamenat s dostatečnou přesností událost stavění betlému.

Ve výše uvedeném spise, který je uložen v oddělení starých tisků Národní knihovny České republiky, byl v roce 1562 pořízen níže přetištěný záznam.

Historia collegii S. J. Pragensis, strana 76, detail

Na osmém až jedenáctém řádku 76. stránky je psáno: „*Praesepe postea Christo Nascen-
ti Decembri mense, tum novitate inventionis (id ante eam diem boemi non viderant) tum
simulatione rerum et Personarum proxime ad veritatem accedentium, mirum in modum
dicitur placuisse.*“

V překladu text zní: „Potom v měsíci prosinci, kdy se narodil Kristus, se prý jak kvůli novotě (před tímto dnem je Češi neviděli), tak kvůli napodobení věcí a osob, co nejvíce se přibližujících skutečnosti, podivuhodným způsobem líbily jesličky.“

Z řazení stránek a posloupnosti ročních záznamů je zřejmé, že popsané se vztahuje k události z Vánoc roku 1562.

Je radostné, že i v roce 1563 bylo do spisu na stránku 88 (řádky 11–13) zapsáno:

„*Praesepe summo in altari Christo infanti proximè ad veritatem exstructum, maximam
hominum omnis generis et Religionis multitudinem ad spectandum attraxit.*“

V překladu má text podobu:

„Jesličky, postavené na hlavním oltáři Dítěti Ježíši co nejvíce podle skutečnosti, přitáh-
ly nesmírně veliké množství lidí všeho druhu a všech náboženství, kteří si je prohlíželi.“

Z uvedeného je patrné, že i v Praze se od roku 1562 zakořenil zvyk stavět chrámové jesle, který pak jezuité rozšířili po naší vlasti do všech míst, kde byly založeny jejich kláštery. Rok 1562 se tedy stal rokem, kdy byl položen základ obyčejí slavení Vánočních svátků u jesliček. Krátká zmínka v písemnosti z roku 1563 je vzácná ve zdůraznění, že meditace u jesliček spojila lidi různé víry. Stala se vzácným odkazem a výzvou pro nás všechny, kteří žijeme na počátku třetího tisíciletí.

Dodnes zůstává nezodpovězena otázka, jak vypadaly první betlémové postavy. Jistou představu si můžeme udělat poznáním jezuitského betlému v německém městě Minde-
lheim. Tam se betlém zachoval do dnešních dnů. Ty nejstarší figury by měly pocházet z roku 1618 a jsou kolem jednoho metru vysoké. Ten, kdo měl možnost tento betlém poznat, jistě bude souhlasit, že soubor je monumentální. Třeba byl takový i v kostele sv. Klimenta, kde byl položen základ stavění betlémů v naší zemi.

Mindelheim, jezuitský betlém

Prameny:

„Historia collegii S. J. Pragensis ad S. Clementem annorum 1555–1610, 1618, 1620“ (signatura I.A.1. Národní knihovna České republiky).

Překlad z latiny do českého jazyka provedl PhDr. Pavel Zahradník.

Pozn.: Listinný materiál jezuitského řádu z Prahy je archivován též v Rakouské národní knihovně ve Vídni a v římském archivu Tovaryšstva (Archivum Romanum Societatis Jesu, Borgo S. Spirito 4, 00193 Roma), mezi litterae annuae rakouské provincie.

Rozšíření zvyku stavění jeslí

Milan Záborský a Bohunka Krámská

Když členové řádu Tovaryšstva Ježíšova (jezuité) v Praze vystavili v roce 1562 první betlém u nás, (viz kap. Poznatky o postavení prvních jeslí v Čechách) netrvalo dlouho a zvyk stavění betlémů se rychle rozšířil i do dalších měst v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Dělo se tak v rámci protireformační činnosti, kdy se katolická církev snažila „kacířské“ Čechy obrátit na víru pravou. Nejprve to bylo ve středních Čechách postupně i ve vzdálenějších místech jako Olomouc (1569), Litomyšl (asi 1580) a další. Nebyli to však jen jezuité, kdo se zasloužili o stavění jeslí, ale byli to i další řády františkánů, kapucínů, dominikánů i některé řády ženské.

Scény Narození se u nás v kostelích objevovaly již dříve jako obrazy nebo reliéfy, z nichž nejznámější je gotické *Narození Páně* v chrámu Matky Boží před Týnem na Staroměstském náměstí v Praze (okolo 1420), nebo dřevorezba *Klanění Tří králů zvané Českobudějovické* v Alšově galerii v Hluboké (poč. 16. století). Ovšem reliéf ani obraz pojmu betlém, jak jej definoval německý historik umění Rudolf Berliner (1886–1967) v roce 1955, neodpovídá. Teprve jezuitské a další instalace vyhovují Berlinerově definici, která je ovšem u velké části betlémů neurčených do kostelních prostor dnes často nedodržovaná.

Že zázrak svaté noci vzněcoval fantazii lidí od středověku a skutečnost, že Ježíš se narodil ve chlévě a strádal zimou, dávalo vánočnímu příběhu silný sociálně zabarvený podtext. Hrůzy a pohromy třicetileté války vystřídal po jejím skončení bída a zoufalství životní pouti většiny poddaných. Jejich nadějí a posilou bylo Děťátko v jeslích, Spasitel, sdílející od narození lidský úděl. Spolu s konfesní proměnou se pomalu rodil barokní člověk, toužící téměř hmatatelně spoluprožívat biblické události, sytit smysly velkolepým divadlem církevních slavností, poutí a procesí. Součástí této divadelní kultury byly i jesličky, scénické objekty, které přímo vybízely k dramatickým deklamačním a hudebním produkcím. Negramotní lidé ztracení v tajemném dění latinské bohoslužby o to silněji vnímali expresivitu obrazů, soch a vroucnost církevní hudby. Do mešního ordinária byly několika odvážnými kantory už před polovinou 18. století o Vánocích vřazovány pastorely v národním jazyce, jinak byl dán vánoční ráz pastorálních mší pouze hudebními výrazovými prostředky. Když odbila dvanáctá hodina, ponocný nebo pastýř zatroubil na troubu, muzikanti na kostelním kůru napodobili kohoutí zakokrhání a další hlasy ptáků, nad něž se vznesl vzhůru hlas kukačky. Strhující koncert vánoční varhanní hudby s jásavými intrádami hobojí, pozounů, fagotů a trubek byl zážitkem, jenž si málokdo nechal ujít. Lidé se radostně hrnuli na půlnoční bohoslužbu do kostela, kde na hlavním oltáři zářil betlém. Ježíšek v jeslích se usmíval půvabným a vtipným slovům pastýřských písni.

Hlavním jevištěm pro betlémy zůstávaly dlouho chrámy, kostely, kláštery a jiné sakrální prostory. První známý betlém ve šlechtickém prostředí byl soubor 116 figurek, který vlastnila v roce 1567 kněžna Constance z abruzskeho Celanu v Itálii. U nás ze šlechtického prostředí jsou k vidění v loretánském pokladu v Praze malé stříbrné jesličky asi z roku 1690.

Nezachovalo se u nás mnoho betlémů ze 17. a konce 18. století. Asi k nejstarším patří jesle z Kostelce nad Labem z konce 17. st., ke kterým lze zařadit jesle z kostela na Karlově v Praze, další pražské jesle kapucínů na Loretánském náměstí a Braunův betlém ve skále nedaleko špitálu v Kuksu, které můžete všichni nalézt v této publikaci.

Do tohoto výčtu patří také jediný dochovaný jezuitský betlém z Žírče nebo oblékané betlémské figury v muzeu JUDr. Otakara Kudrny v Netolicích.

Nepočetná je i řada deskových malovaných betlémů, z nich nejstarší je z Nového Bydžova, datovaný už do poloviny 17. století. Deskové betlémy malované na dřevě nebo lepence do oblby uvedly řády františkánů a kapucínů [4].

Oblékaná figura krále, muzeum Netolice, foto J. Roda

V roce 1782 vyšel edikt osvíceného císaře Josefa II. (1741–1790) nevystavovat v kostele betlémy jako „způsob připomenutí narození Páně církve nedůstojný a přímo dětinský.“ Důsledky tohoto nařízení byly dvoji:

Mnoho krásných betlémů bylo odstraněno a nenávratně ztraceno, někde nahrazeno obrazy. V jednotlivých lokalitách monarchie bylo přístupováno k zákazům s odlišnou důsledností: v některých oblastech bylo jesličkářství zcela zakázáno, jinde bylo povoleno stavět o Vánocích pouze postavy Svaté Rodiny. Po císařově smrti a „zapomenutí“ zákazu byly často deskové betlémy vytěsněny a nahrazovány třírozměrnými figurami řezanými nebo sériově zhotovovanými z tvrdé masy. Snad právě proto je výskyt malovaných betlémů na deskách dnes jistou vzácností a hodnou pozornosti. Ing. Rodovi se podařilo s výraznou pomocí dalších členů Spolku českých betlemářů sestavit seznam třiceti pěti míst výskytu betlémů u nás malovaných na deskách.

V lidovém prostředí zákaz stavění betlémů v kostelích zapůsobil nesmírně pozitivně. Prostý lid, sedláci, řemeslníci a měšťané si na betlémy zvykli, a tak je přestěhovali do svých příbytků. Zákaz představoval i sociální problém pro mnohé tvůrce kostelních betlémů a ti museli začít tvořit malé kopie velkých betlémů. Ti chudší hledali možnost,

jak k domácím betlémům přijít co nejlevněji. Zruční si je dokázali sami vyřezat nebo namalovat a ostatní jim dávali možnost výdělku stejně jako truhlářům, studentům a vyučeným malířům. Nejlevnější způsob, jak si opatřit betlém, bylo zakoupení papírových tištěných archů vznikajících díky se rozvíjejícímu knihtisku. Naše nejstarší černobílé archy jesliček tištěné firmou Balzer v Praze z přelomu 18. a 19. století jsou uloženy v grafické sbírce Královské kanonie premonstrátů na Strahově v Praze.

Prostý lid, v té době hluboce věřící, vložil do betlémů všechnu svou zbožnost a přirozený smysl pro krásu. Tvořil je pro svoji radost a z úcty k Bohu a právě taková díla se stala malými klenoty lidového umění.

Doznívání zákazu vystavování betlémů v kostelích trvalo podle důkladnosti jeho dodržování v různých regionech asi do roku 1825. Betlémy se vracejí do kostelů, ale také už trvale zůstávají v domácnostech měšťanů i prostého lidu.

Nejstarší český tištěný arch z grafické sbírky premonstrátů na Strahově, tisk firma Balzer

* „Vánoční jesličky jsou znázorněním události narození Krista, při níž ve skutečném trojrozměrném prostoru jsou co možná nejvíce tělesně a živě působící figury rozloženy tak, aby v divákovi vznikl pocit, že se stává účastníkem děje, aby se v něm vzbudily tak silné nábožné pocity, jako kdyby se s prožívaným zázrakem ztotožňoval“. Z rozboru definice autor dále vyvozuje tři základní požadavky: 1. betlém má být vystaven v prostoru, 2. jeho figurky mají být opravdové, životné 3. mají mít možnost volného přemístění v prostoru. Nutno dodat, že autor měl na mysli především betlémy kostelní [51].

Zlatá léta betlemářství v naší zemi

Jan Roda

Tímto obdobím rozumíme nikterak striktně vymezený čas, kdy stavění a uctívání betlémů zaznamenalo největší rozmach. Tehdy nastalo šťastné souznění víry a potřeby ve volném čase vytvořit dílo, které by povzneslo mysl tvůrce od každodenní lopotné práce a existenčních starostí. Vytvořit něco krásného právě pro oslavu vánočních svátků, svátků každé rodiny, záměr ještě umocňovalo. Betlémy si našly cestu do našich domácností.

Vzpomínáme-li takto zhruba na léta, která přicházela po roce 1825, víme, že v křesťanských kostelech již zvolna odeznívaly osvicenecké zákazy stavění jeslí a tyto se do nich vracely.

K oslavě Vánoc mnohdy postačilo vyměnit hlavní oltářní obraz za takový, jehož námětem bylo narození Krista. Přes pozdější vystavení pouhých jeslíček se soškou malého Ježíška se dospělo ke znovuuštění klasických betlémů se všemi důstojnými náležitostmi, které náležely k oslavě Narození. Mnohdy byl betlém stavěn na místo nejčestnější, nad oltář. Tím se jeho duchovní význam ještě více zdůraznil. Součástí vánočních pobožností byly i modlitby u betlémů či zpívání u jeslíček. Ve vánočním čase bylo městským zvykem navštěvovat betlémy v různých kostelech.

Rozmach zvyku stavění betlémů byl výzvou pro školené tvůrce, výtvarníky, ale i pro domácí všeměly, jimž byla vlastní tvořivá schopnost a výtvarné citění. Vzpomeňme alespoň na některé, kteří zlatá léta ovlivnili.

Josef Fühlich, (1800–1850) rodák ze severočeské Chrastavy, část svých studií absolvoval i na pražské Akademii výtvarných umění. Jeho malířskou tvorbu lze charakterizovat jako romantickou se zvláštním důrazem na biblické náměty. Je považován za spoluzakla-

Starší papírový rozkládací betlém, foto B. Dušek